

blodspytning, svindsot, blodsot (dysenteri) og diarré; blandet med ler og lagt på pande og isse stiller den næseblod; en dej af hvedemel og rosenvand eller mælk på øjenlågene anbefales for øjesmerter, hos børn bag ørerne om natten; hvedebrødskrumme kogt med safran og mælk bruges til omslag på smertende fødder og andre lemmer. Det er meget skadeligt for sundheden at spise brødet varmt lige fra ovnen, således som det bl.a. sker i fastelavnen. Melet anbringes som omslag på hoved og bryst som middel mod rosen; blandet med honning og olie lægges det på bylder, så de »modnes« og materien flyder ud. Surdej af hvedemel og salt fjerner ligtorne og vorter.

Hvedebrødskrumme i øl og bomolie drikkes for hoste (1743; 3), kogt i mælk bruges blandingen til blødgørende omslag, med eddike til fordelende omslag på betændelse; melet strøs på sår og spædbørns hudløshed (1796; 4). Hvedemelet indgår i mange af de gamle lægebøgers plastre, stivelsen er ofte grundmassen i piller og tabletter. Tandpine skulle forsvinde, når man sad 10 minutter med fødderne i vand med opløst hvedeklid (VJylland; 5); lagde man hvedemel og springkorn (af vortemælk, bd. 2) i tanden, faldt den ud (1872; 6).

Hvedebrød og kamilleblomster i rødvin blev brugt som grødomslag på øjenlidelser (VJylland; 5), hvedemel og honning til dej på ørene for ørepine (Falster; 7). Hvedeklid var komponent i et øldekokt for brystsyge (VJylland; 5), hvedemel og muskatblomme i råd for blodgang = dysenteri (3). Man lagde hvede- eller rugklid kogt med gåsefedt i øl på hævelser i hænder og fingre (8). Fødder med hævelser og fodsved skulle stilles dybt i hvedeklid (9).

Afkog af hvedeklid blandet med eddike blev brugt til vask af hovedbunden mod skæl (VJylland; 5), dekokt af kliddene som omslag på eksem (Drejø; 10), klidvand til badning af »mælkeskorpe« i ansigtet (8). Man strøede hvedemel på brand- og skoldsår (11), frostsår blev gnedet dermed (Lolland; 12).

Meget brugt var at lægge krummen af ovnvarmt hvedebrød i linnedklud på hestens bindehindebetændelse i øje; hvedeklid kogt i vand til omslag på hestens hoved for stivkrampe og kogt med smør til indslag i forsnævret hov (13).

LITTERATUR: (1) 15 65,76,98; (2) 703 41a; (3) 488o 110,139; (4) 739 598; (5) 328f 1,41,45,177,219; (6) 82 107; (7) 865 192f; (8) 488o 144,313; (9) 186 9, 12; (10) 634 14794; (11) 512 32,1899,651; 865 197; (12) 549 106; (13) 83 29,53,107.

ØVERTRO, ORDSPROG, TALEMÅDE

Det var en almindelig talemåde eller overtro, at hvedehalm i ægtesengen gav rødhårede børn (1). – »Hvedebrødsdagene«, de nygiftes første tid, var oprindelig festdage, hvor der kun blev nydt hvedebrød (2).

Bedste hvede har også avner (1682) og Det sømmer sig ikke, at ugler plukker hvedeaks (1688) (3). Du har nok solgt din hvede, sådan som du krummer (pibe-)røret (4).

LITTERATUR: (1) 465 87; 624c 54; 865 26f; 903 305; (2) 690 8,814; (3) 878 1,251,282; (4) 488d 340.

PROSA OG PØESI

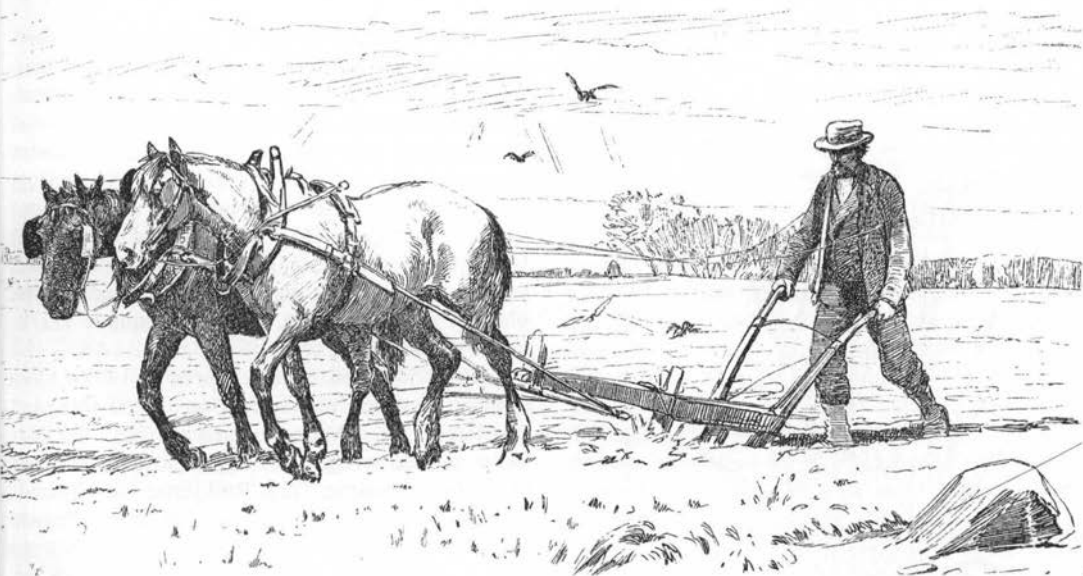
Hvedemarker med de stive trinde aks, det er jo dog den pragtfuldeste af alle kornsorter, svulmende og mægtig, hvilende i sig selv, som Vaar, den første agerdyrkende kvinde. *Johannes V. Jensen* (1). Der er over den en styrke, en rigdom, et overmod, som rugen ikke kender, men også noget fremmed ... dens brød er søndag og fest, men rugen det daglige brød, det vi lærte at bede om, da vi var børn. Hveden skaber udlængsel, men rugen skaber hjemvæ (2). En hvedeager, blå i bunden, med madammetrinde givtige aks, dvaske af lutter fedme, så de kun rokkede svagt i vinden *Ellen Raae* (3).

Den lange sommers sol har hveden sanket · til den er blevet solbrændt, næsten branket. · Det er en frugtbarhed, der vugger, svulmer · med farveglød, som dunkelt lava-ulmer *Otto Gelsted* (4). Tre kønne koner lå · som hvedetraver · blandt klittens stride strå *Ludvig Holstein* (5). Over de sjællandske sletter går · en ædel kvinde i svale klæder, · fjernet fra stæder, på muld hun træder, · solskin er brystet, lys hendes hår. · · Det er hvedens ranke, vægtige mø! *Johannes V. Jensen* (6). O, fine vippeløse kornsort hvede, · som bagt til bløde blide hvide brød · gør syge sunde og gør sunde fede. *Piet Hein* (7).

LITTERATUR: (1) 433h 1916,181f; (2) 462 140; (3) 735f 69; (4) 298f 16; (5) 397c 95; (6) 433k 36; (7) 361 18. saml. 53.

Kvik, *Agropyron repens*

har smalle aks med tætstillede småaks, bladene er ved grunden forsynet med to spidse flige, der pilformet omfatter stængelen; jordstænglerne (»rødderne«) kryber langt omkring og gør kvik til et meget besværligt mark- og haveukrudt,

Bonde krydspløjer mark befængt med kvikgræs. Tegning af Frants Henningsen i M. Galschiøt: Danmark, II, 1893.

som først i nutiden kan effektivt bekæmpes med hormonpræparater.

Kvik, kvæk, ældre qvække etc., måske indlånt fra tysk og beslægtet med (at være) kvik, sigter da til den hurtige formering med rodskud og plantens sejlivethed; *knopgræs* og *knægræs* 1648ff, både udløbere og strå har »knæ« (led), *græsrod* eller *-rødder* 1789ff, *senegræs* 1794, *senner* 1796–1900, i flere stednavne, således Seneholm 1641ff i Barsmark (Sønderjylland), Senholm 1683ff på Djursland, Senum 1781ff i SJylland, måske i Seneholm 1100-t (forsvundet bebyggelse, NSjælland), Senager 1423 i Vor herred; *ledgræs* 1820, Bornholm o. 1870; *rodgræs*; *spidsgræs* Fyn, udløberne med hårde spidser; *kattetarne* NVSjælland, *sejlgarn* Lolland; *bondenvenner* MJylland, ironisk om det ondartede ukrudt; rødder der samler sig i harvetænder: *bedstemors hageskæg*, *ritråde*, *uldtøj* (1).

Om kvikgræsset skriver Simon Paulli 1648, 386, at det vokser i overflod alle vegne, både i haver, enge og på agre, som har ligget hen, hvorfor man også kan få en ikke ringe hob af dets rødder, når agrene bliver pløjet og harvet, så at man ser bønderne brænde dem årligt i store dynger på agrene.

»Landmanden holder det næsten enstemmig for det værste ukrudt«, om efteråret hugges det op med særlig kvikhakker (1761; 2). En mager, udpint mark kan være »så begroet med kvikgræs-

rødder, at man næppe kan få ploven igennem den« (1779; 3). – »Det hersker såvel under som over jorden, det er så dybt rodfæstet, at det ikke lader sig optrække ved lugning, og som en anden hydra formerer det sig desto mere, jo oftere man tager hovedet af det«; bekæmpes bedst med rodfrugtafgrøder (1810; 4). I fællesskabets tid groede på græsmarkerne mest vildt græs, og heraf var størsteparten kvik. Om foråret blev rødderne samlet med harven, lagt i bunker og antændt, det kaldtes »at brænde rod« (NSjælland; 5).

Det hjælper noget, da man i slutningen af meringstiden begynder at brakke den stærkt kvikbefængte jord. Men først med svenskharvens indførelse bliver det muligt at trække jordstænglerne op til store dynger og afkøre dem i læssevis, hvor man ikke lader dem forrådne til gødning (6).

LITTERATUR: (1) 689 1,38f; 85b 59; 148 1,43,66; 2,46; 4,130; 6,192 og 12,207; (2) 696 449; (3) 194 2, 1790,349 jf. 364,368f; (4) 675 8,128; (5) 941b 142; (6) 941f 24.

JORDSTÆNGLERNES ANVENDELSE

Kvikgræsset spillede som nævnt en vigtig rolle for de selvproducerende græsfælder (1). »Rødderne« gav fårene den første næring om foråret, før græsset kom frem (Thy; 2), og det var en dårlig brakmark, som ikke var befængt med

4. Gramen.

Kvik fra Simon Paulli: Flora Danica, 1648.

kvik, for her skulle køerne græsse om sommeren (Møn; 3).

Men også på andre måder kunne dette græs gøre nytte. Større mængder af de meget sukkerholdige udløbere blev vasket og skåret med halm til hestes hakkelse; overhældt med varmt vand gav de om foråret et godt kvægfoder (4). Kvikrødderne anbefales 1806 som erstatning for havre til heste (5). Agre med kvik blev pløjet sådan, at furerne vendte parvis mod hinanden; med en særlig trærive halede man så rødderne frem og brugte dem som kraftfoder (VLolland; 6).

»Nytten af dette græs, der oftest betragtes som et ukrudt, er virkelig væsentlig« (1796; 7). Et mel af de skræbete, ovntørrede rødder kunne i hungerår give gode fladbrød (8), blandet med rugmel fik man meget velsmagende brød (9). Fattigere bønder brugte dem i stedet for eller blandet med malt til et »ret velsmagende« øl (VJylland; 10), af rødderne kunne også fremstilles sukkersaft og brændevin (11). Under 2. verdenskrig blev de på Lemvigegnen anvendt med humle og malurt til ølbrygning; tørret, hakket og ristet til »kaffe« (12).

I Thy og VJylland snoede man reb og tøj af

rødderne (13), friske kunne de bruges som gartnerbast (14). Al hang til røgning i knipper bundet sammen med kvikrødder (ved Limfjorden; 15). De såkaldte røddegavle på Bornholm var flettet af de seje kvikrødder (16), 1779 nævnes disse som bedst og mest varige til tagrygning, også senere blev de meget anvendt hertil, skønt de trak fugtighed (17). Man brugte dem til at holde leret sammen i klinede vægge (18), som brændsel i bageovne og under mejerikedler, evt. blandet med lyng (19), til fyld i hullede markveje (VJylland).

På sandet jord lod man de oprevne rødder ligge løst for at værne den spirede sæd mod solheden (Sjælland; 20). Andre bønder mente, det var bedst at lade senegræsset ligge i jorden, hvor de rådnede og gødede (21). Rødderne blev brændt og asken spredt som gødning (22), men allerede 1779 tilrådes at strø med kvikrødder eller blande dem i møddingen (23), forrådnede gav de en god kompostgødning (24).

Endelig anbefales det 1788 at plante ituskårne rødder eller udså frø af „senegræs“ (sandstar) på klitter mod sandflugt (25).

LITTERATUR: (1) 512 10,1877,328; (2) 999 68; (3) 107; (4) 194 2,1790,369 (1779); 661 4,1822,317 (NFyn); 148 5,1870,282; 784 166; 510 3,649; 939 4, 1857,105 (VJyll.); (5) 182 7,94–96; 8,1807,654f; (6) 107 1959; (7) 739 1,603; (8) 696 446f; 576 8,1800, 236; 182 4.2,1807,654f; (9) 514 352; (10) 939 4,1857, 105 jf. 739 1,603; 71 18,1800,225–30, 880 1810,37f; (11) 182 3.1,1805,182f; (12) 634 12206; (13) 379 1917, 88; 57c 3,1812,158; 328e 55; 342 1914,83; (14) 349 1846,208; (15) 252 1,1914,358; (16) 92 19,1928,138 (1670–1730); (17) 194 2,1790,369; 182 2.2,1804,60; 942 3 (1700-t); (18) 259 1,140; (19) 942 3 (1700-t); 977b 3,1792,287 (Sjæll.); 939 4,1857,105 (VJyll.); (20) 977b 3,287; (21) 194 ny rk. 3,1813,186; (22) 121 8f; (23) 194 2,1790,369; (24) 296 37,1921,115; (25) 969 19f.

LÆGEMIDLER

Simon Paulli 1648, 386: anvendes mest til at åbne tilstoppet lever og milt samt uddrive nyregur; mod indvoldsorm er destilleret vand heraf særlig godt at indtage pulver i; et afkog af rødderne blandet med pulveriseret hjortetak er »et ofte forsøgt råd imod orme i livet«.

Jordstænglen er anført i farmakopeen 1772 og føres endnu på nogle apoteker; planten blev 1786–88 dyrket ved Frederiksberg Allé og rødderne solgt til hovedstadens apoteker som blodrensende middel, denne anvendelse nævnes også langt senere (1). De er på apoteker forlangt som

tyrkiske hvedetrevler (2). Saften af friske rødder opløser forstoppelse i lever, milt o.a. organer, et dekokt af knuste rødder er anvendt mod galdeledelser og feber (3), som daglig drik mod koldfeber (4) og gigtfieber (Lolland; 5), anbefales til gigtpatienter (6), drukket mod indvoldsorm (7) og kirtelsyge VJylland; 8), som urindrivende te (9).

Tørret snørebåndsur (måske kvik) er givet for hestens springorm, malleus (10).

LITTERATUR: (1) 939 4,1857,105; 161 1906/23: 620; 599 1,439; (2) 348 112; (3) 739 1,1796,603f; (4) 925 1795,187,236; 32 33; (5) 783b; (6) 939 4,1857, 105; (7) 194 2,1790,369; (8) 328f 2,191; 634 12056, 12077 (9) 599 1,439; (10) 83 128.

Rug, *Secale cereale*

adskiller sig fra hveden ved bl.a. tæt taglagte småaks med to sylspidse yderavner, mens inderavnerne har lang stak.

Rug 1292ff (ruge) af uvis oprindelse; i mange stednavne som Roum 11001t.ff Viborg amt, Rugtved NVSjælland og Rudbjerg VLolland, begge 1231ff, Rugved 1346ff i Vendsyssel, Rugbjerg 1509ff Sønderjylland, Rugballegård 1451ff Vejle amt, Rugbjerg 1465–1513 i Århus købstad. – Færøerne: *rugur* (1).

DYRKNINGSHISTORIE

Fund af forkullede rugkærner og aftryk i lerkar er gjort fra ældre romersk jernalder; rugen blev sandsynligvis indført omkring eller i århundredet efter Kristi fødsel (2). Siden middelalderen har den været vort vigtigste kornsort, fordi den gav og giver »brødet til de nøjsomme menneskers livsophold; selv barnet kunne vanskeligt undgå at berøres af den andagtstone, der lå i fars og mors udbrud, når de så den modnende rugmark og udbrød: å, den velsignede rug!« (VJylland; 3). Misvækstår var som regel ensbetydende med dårlige rugår, og de indtraf ret ofte, vel navnlig på øerne, efter gamle sjællandske bonderegler hvert 4. eller 5. år; rugen slog således fejl i det meste af landet 1708, 1739, 1766, 1773, 1787 og 1789 (4). På Jyllands magre jorder levede man før kartofflen blev indført (o. 1810) næsten udelukkende af rug og boghvede; når afgrøden mislykkedes, var det knapt med føden og man måtte ty til alle mulige erstatninger (5). Et sagn fortæller, at bjergmanden (overnaturligt væsen) »for cirka 400 år siden« lod hente vinterrug fra England til sin ager (6). Men vårrugen blev i Jyl-

land dyrket oftest og var faktisk »den rigtige danske rug« (7).

1763 skrives, at rugen giver størsteparten af brødkornet og avles overalt, dog navnlig i Århus og Viborg stifter; der dyrkes mest vinter- og kun lidt vårrug, nogle er begyndt med ægyptisk rug, og der sendes fra halvøen årlig mere end 50.000 tdr. til Norge (8). 1771 blev landets middelhøst anslået af regeringen til 856.689 tdr. (8b). Sidst i 1700-t. dyrkes på sandjord også hederug, sandrug, gammel dansk rug, brun rug m.fl. (måske kun benævnelser for en og samme sort; 9). I København blev o. 1790 brugt 110.000 tdr. rug, 70.000 tdr. byg og 67.000 tdr. hvede (10). På Tåsinge avles hvid og brun rug, hvoraf sidstnævnte blev anset for at være den mest hårdføre; i Drejøs »vintermark« blev kun en lille del dyrket med rug til husbehov (11).

Sidst i 1700- eller begyndelsen af 1800-t indførtes fra Probstei i Holsten den såkaldte *provstirug*, der først vandt indpas på herregårde og hos fremskridtsvenlige præster, fra o. 1820 til 1850 var den den foretrukne i de fleste egne (12). Omtrent samtidig kom til Sjælland *Sankt Hans rugen* (skulle sås omkring St. Hans 24/6), som siden jævnlig blev anbefalet til afgræsning og kærneafgrøde, men aldrig fik større udbredelse. 1803 dyrkes af vinterrug på Sjælland den hvide (*holstensk*) og brune (*dansk*) rug samt provstirug, men næsten ingen sommerrug (13). »Den rug, der sås i Danmark, er dels den grå og hvide danske, dels den fra Østersøen indførte provstirug«, vestjysk rug er den bedste og søges »med megen begærlighed« til udsæd i Jylland og Fyn (1813; 14).

O. 1810–15 avlede man i landets bedste egne, bl.a. ved Århus, så lidt rug, at ikke blot fattigfolk, men også mere velhavende spiste brød af ærter eller byg. Man troede, der vanskeligt kunne høstes rug på de federe jorder (15).

Høstscene fra Chr. Richardt og G. Rode: En Billedbog, 1868.

